Volume - 6 (2025)
Special Issue - 1 (March)

RESEARCH HUB
International Peer-Reviewed Multidisciplinary E-Journal

ISSN
2582-9173

Website : www.researchhub.org.in/research-hub !! Email : researchhubjournal@gmail.com

महिलांच्या सक्षमीकरणात केंद्र शासनच्या आर्थिक सुरक्षा योजनांची भूमिका : एक चिकित्सक अध्ययन

प्रज्ञा विलासराव पाध्ये (निळेकर)
संशोधक विषयार्थिनी
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विदयापीठ,
नागपूर

प्रस्तावना :

महिला सक्षमीकरण योजना या केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारानी भारतातील महिलांना सक्षम करण्यासाठी सुरु केलेल्या योजना आहेत. महिला सक्षमीकरण म्हणजे सर्व वयोगटातील महिलांना संसाधने, संधी, निर्णय घेण्याची शक्ती आणि क्षमता बांधणीमध्ये समान प्रवेश प्रदान करणे. शिक्षण, कौशल्य, विकास, रोजगाराच्या संधी वाढवणे इत्यादी माध्यमातून महिला सक्षमीकरणाचे उद्देश साध्य करता येते. महिला सक्षमीकरणासाठी आर्थिक सुरक्षा योजना भारत सरकारच्या प्रमुख प्राधान्यांपैकी एक आहे. सरकारने देशभरातील महिलांसाठी सुरक्षा जाळी मजबूत करण्यासाठी उपक्रमांचा आणि विभिन्न योजनांचा एक संच सादर केला आहे. 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' पासून 'वन स्टॉप सेंटर' आणि 'निर्भया फंड' पर्यंतच्या या योजना प्रत्येक महिला भय आणि असुरक्षिततेच्या बंधनातून मुक्त होऊन जगू शकेल असे वातावरण निर्माण करण्याच्या वचन बद्धतेचे प्रतीक आहे. त्याचप्रमाणे देशातील स्त्रीचे सक्षमीकरण, सबलीकरण आणि तिला आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी सुकन्या समृद्धी योजना, प्रधानमंत्री मातृत्व वंदना योजना, महिला समृद्धी कर्ज योजना सपोर्ट ट्रेनिंग अँड एम्पायरमेंट प्रोग्राम फार वुमन, उज्वला योजना अशा अनेक योजना राबाबिल्या आहेत. जेणेकरून स्त्रीला आर्थिक दृष्ट्या बळकटी प्राप्त होइल आणि समाजामध्ये तिला मानाचे स्थान प्राप्त होईल कारण जोपर्यंत स्त्री आर्थिक दृष्टया सक्षम होणार नाही तोपर्यंत समाजात तिला मानाचे स्थान प्राप्त होऊ शकणार नाही. केंद्र/भारत सरकार द्वारा भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांचा अभ्यास सदर संशोधन लेखात करण्यात आलेला आहे.

शोधनावंधाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा अभ्यास करतांना संशोधकाने खालील उद्दिष्टे(objectives) निश्चित केली आहेत.

1. महिला सक्षमीकरण योजनाचे उद्देश महिलांना शिक्षण, आर्थिक मदत आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे आहे. या योजना महिलांचे आरोग्य आणि कल्याण वाढविणे हे देखील उद्दिष्ट ठेवतात.
2. सरकारच्या या विवीध योजनांद्वारे महीलांचे सक्षमीकरण करणे आणि तिला आर्थिक दृष्ट्या बळकटी प्राप्त करून देणे आणि समाजामध्य तिला मानाचे स्थान प्राप्त करून देणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यास करताना संशोधकाने खालील गृहीतके (Hypothesis) निश्चित केली आहेत.

1. महिलांचे सक्षमीकरण, सशक्तीकरण आणि सुदृढीकरणाच्या दृष्टीने केंद्र सरकारच्या महिलांविषयक आर्थिक सुरक्षा योजना आहेत.

2. महिला आणि मुलींचा आर्थिक सुरक्षा विषयक (उदा. सुकन्या समृद्धी योजना, प्रधानमंत्री मातृत्व वंदना योजना व महिला समृद्धधी कर्ज योजना) योजनांमुळे महिलांच्या सशक्तीकरणाची परिणामकारकता प्रभावी दिसत आहे.

महिला सक्षमीकरण योजना काय आहेत? :

महिला सक्षमीकरण योजना या केंद्र शासनाच्या भारतातील महिलांना सक्षम करण्यासार सुरू केलेल्या योजना आहेत. महिला सक्षमीकरण म्हणजे सर्व वयोगटातील महिलांना संसाधने, संधी, निर्णय घेण्याची शक्ती आणि क्षमता बांधणीमध्ये समान प्रवेश प्रदान करणे. शिक्षण, कौशल्य विकास, रोजगाराच्या संधी वाढविणे इत्यादी माध्यमातून महिला सक्षमीकरण साध्य करता येते. महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी योजना राबविणे हे भारत सरकारच्या प्रमुख उद्दिष्टापैकी एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. सरकारने विविध मंत्रालये आणि विभाग द्वारे महिला सक्षमीकरणासाठी विविध योजना शुरु केल्या होत्या.

महिला सक्षमीकरण योजनांचे वर्गीकरण :

भारतातील महिला सक्षमीकरण योजनांचे दोन प्रकारात वर्गीकरण करता येते.

1. **स्थिर महिला सक्षमीकरण योजना** : या अशा योजना आहेत ज्या सरकारकडून कायमस्वरूपी राबविल्या जातात.
2. **गतिमान महिला सक्षमीकरण योजना** : या अशा योजना आहेत ज्या विशिष्ट कालावधीसाठी राबविल्या जातात.

भारतातील महिलांचा सक्षमीकरणात केंद्र शासनाच्या आर्थिक सुरक्षा योजनांची भूमिका/योजनांची यादी :

भारतातील महिला सक्षमीकरणात सरकारच्या आर्थिक सुरक्षा योजनाची भूमिका व सरकारद्वारे राबविल्या जात असणाऱ्या विविध योजनांची यादी तसेच त्याची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. महिला बचत गट (SHG) योजना :

महिला बचत गट योजना ही एक सरकारी योजना आहे ज्याचा उद्देश गरीब कुटुंबातील महिलांना आर्थिक मदत करणे आहे. महिला बचत गट स्थानिक पातळीवर स्थापण केले जातात आणि ही योजना भारतातील

महिलांना उपजीविका मिळवून देण्यासाठी सक्षम बनविण्याच्या उद्देशाने आहे.

२. महिला उद्योजकता निधी योजना :

भारत सरकारने 2020 मध्ये महिला उद्योजकता निधी योजना सुरु केली. ज्या महिला उद्योजकांना व्यवसाय सुरु करण्याचा आहे. परंतु व्यसाय सुरु करण्यासाठी आवश्यक निधी नाही, त्यांच्यासाठी महिला उद्योजकता निधी योजना उपयुक्त वरू शकते या योजनेचा लाभ घेऊ इच्छीनाऱ्या महिलांनी महिला स्टार्टअप हब पोर्टलदवार अर्ज करावा लागतो.

3. प्रधानमंत्री मातृत्व वंदना योजना :

2017 पासून मातृत्व लाभ कार्यक्रम देशातील सर्व जिल्हामध्ये राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाला प्रधानमंत्री मातृत्व वंदना योजना (PMMVY) असे नाव देण्यात आले आहे. PMMVY अंतर्गत माता आणि बाल आरोग्याशी सबंधित विशिष्ट अटीची पूर्तता करण्याच्या अधीन राहून कुटुंबातील पहिल्या जिवंत मुलासाठी गरोदर महिला आणि स्तनदा माता (PW & LM) च्या बँक /पोस्ट ऑफीस खात्यात 6000/- चे रोख प्रोत्साहन थेट प्रदान केले जाते. महाराष्ट्रात 2017 पासून 2022 पर्यंत एकुण 34 लाख 9449 गर्भवती महिलांना या योजनेचा लाभ मिळाला असून यासाठी 1.403 कोटी 50 लाख 40 हजार रूपये देण्यात आल्याचे आरोग्य विभागादवारे माहिती सांगीतली जाते.

4. महिला समृद्धी कर्ज योजना :

महिला समृद्धी कर्ज योजनेची सुरुवात भारत सरकारच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय विभाग तसेच महाराष्ट्र शासनादवारे करण्यात आलेली आहे. अल्पसंख्यांक समाजातील महिलांना या योजनेसाठी उद्योग सुरु करण्यासाठी प्रवृत्त करून त्यांना स्वयंरोजगाराची संधी उपलब्ध करुन देण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे. महिला समृद्धी कर्ज योजनेअंतर्गत महिलांना स्वतःचा उद्योग सुरु करण्यासाठी 5 लाख ते 20 लाखांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करुन दिले जाते. या योजनेमध्ये कर्जाचा व्याजदर हा 4 टक्के आहे. तसेच योजनेचा परत फेडीचा कालावधी हा तीन वर्ष आहे. या योजनेचा हेतू बचत गटामार्फत ग्रामीण व शहरी भगातील महिलांना कर्ज पुरवठा करणे हा आहे.

५. बेटी बचाओ, बेटी पढाओ योजना :

बेटी बचाओ, बेटी पढाओ योजना ही 2015 मध्ये सुरु करण्यात आलेली एक सरकारी योजना आहे. या योजनेचा उद्देश मुलींना वाचवणे आणि तिला शिक्षित करणे आहे. मुलींना जन्म देणाऱ्या आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत वर्गातील महिला या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात महिलांनी त्यांच्या संबधित राज्य सरकारच्या महिला आणि बाल विकास (WCD) विभागांमार्फत या योजनासाठी अर्ज करावा. महिलांना त्यांची मुलगी प्रौढ होईपर्यंत या योजनांचा लाभ घेता येईल.

६. सुकन्या समृद्धी योजना :

सुकन्या समृद्धी योजना ही 2015 मध्ये सुरू करण्यात आलेली एक सरकारी योजना आहे. या योजनेचा

उद्देश मुलींना आर्थिक मदत देणे आहे. जेणेकरून ती तिचे शिक्षण घेऊ शकेल आणि तिचे स्वप्न पूर्ण करू शकेल. ज्या महिलांना मुलगी आहे त्या या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात. महिलांनी त्यांच्या संबंधीत राज्य सरकारच्या महिला आणि बाल विकास (WCD) विभागामार्फत या योजनेसाठी अर्ज करावा. महिलांना त्यांची मुलगी 21 वर्षाची होईपर्यंत या योजनेचा लाभ घेता येईल.

७. इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना :

इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना ही 2010 मध्ये सुरु करण्यात आलेली एक सरकारी योजना आहे. या योजनांचा उददेश समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील आणि पहिल्यांदाच गर्भवती असलेल्या महिलांना आर्थिक मदत प्रदान करणे आहे. ज्या महिलांनी या योजनासाठी अर्ज केला आहे त्यांना त्यांचे मूल दोन वर्षाचे होइपर्यंत यांचा लाभ घेता येतो.

८. महिला शक्ती केंद्र योजना :

ही योजना मार्च 2017 मधे 500 कोटी रुपयांच्या खर्चासह सुरु करण्यात आली आहे. देशातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये महिला सक्षमीकरण केंद्र उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. ही केंद्र महिलांसाठी एक - स्टॉप सेवा प्रदान करतील ज्यामध्ये सरकारी योजना आणि पोषक सेवा, कायदेशीर मदत, आर्थिक समावेशन सेवा, कौशल्य विकास प्रशिक्षन इत्यादीचा समावेश असेल.

निष्कर्ष :

भारतातील माहिला सक्षमीकरण योजना महिलांना संसाधने, संधी आणि संरक्षणाची समान उपलब्धता सुनिश्चित करण्यात आहेत हे आहेत. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी सरकार तसेच स्वयंसेवी संस्थांकडून अनेक वेगवेगळे कार्यक्रम आणि उपक्रम चालवले जातात. अजूनही बरीच प्रगती करायची आहे. तरीही 2022 मध्ये भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी योजनांनी खूप मोठा पल्ला गाठला आहे आणि दरवर्षी लाखो महिलांच्या जीवनावर प्रभाव पाडत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- महिला सशक्तीकरण - इन्दराज सिंह
- महिला सशक्तीकरण और भारत, राकेशकुमार आर्य
- महिला आणि बाल विकास मंत्रालय
- अन्शिका अन्ड बन्सल (2018) - Journal of Commerce and Management Thought, I9(3),387
- कौर आण भट (2022) - International Journal of Health Sciences - (pg.no.) 10640-10645